

Contribuții la istoria Lipovei otomane în secolul al XVII-lea

Contribution to the History of Ottoman Lipova in the 17th Century

SORIN OVIDIU BULBOACĂ*

Abstract: The article aims to present the evolution of Lipova, under Ottoman administration, in the 17th century, based on the interrogation of primary sources and the consultation of specialized literature. In the context in which many documents from the Ottoman archives about the Sanjak of Lipova are not researched or published, our analysis will focus on the available sources from the Christian environment and those already translated from the Ottoman Turkish language. Lipova was the seat of the sandjak of the same name during the Ottoman administration (1616–1716). Bosnian Muslims were colonized in Lipova, and a significant part of the Christian population (especially the nobles and soldiers from the granizoana) left the city, retreating to other counties of the Principality of Transylvania, such as Alba, Bihor and Zărand. Lipova was a center of Balkan trade in the 17th century, dating back to the city's famous Turkish bazaar. Muslims (mostly originally from Bosnia) lived in Lipova together with Christians (Romanians and Serbs). Several mosques and Islamic schools operated in the town of Lipova in the 17th century. Around 1670, the Lipova sandjak was a center of the outlaw movement in the Timișoara vilayet, following the abuses of the Ottoman administration. In the context of the Ottoman-Habsburg war, the fortress of Lipova was completely destroyed in 1695. Lipova remained under Ottoman administration even after the Peace of Karlowitz (1699) until 1716 when the entire Banat was conquered by the Habsburgs.

Keywords: Lipova, town, fortress, administration, bazaar, Muslim.

* Conf. univ. dr., Universitatea „Vasile Goldiș” Arad; manager Complexul Muzeal Arad, sorin_bulboaca@yahoo.com.

Introducere. Limitele cercetării

Articolul își propune să prezinte evoluția Lipovei, sub administrația otomană, în secolul al XVII-lea, pe baza interogării surselor primare și a consultării literaturii de specialitate. Cristina Feneșan, cunosătoare a limbii turco-osmane, a tradus și a introdus în circuitul științific o serie de izvoare otomane, surse importante pentru istoria Banatului în veacurile XVI–XVII, precum și despre istoria Lipovei în aceeași perioadă.

În contextul în care multe documente din arhivele otomane despre sangeacul Lipovei nu sunt cercetate și nici publicate, analiza noastră se va focaliza asupra surselor disponibile din mediul creștin și a celor traduse deja din limba turco-osmană. Fatalmente, o serie de aspecte din istoria Lipovei otomane rămân încă obscure sau cvasi necunoscute, în absența investigării temeinice a arhivelor otomane.

În ultimii ani cercetările arheologice efectuate în perimetrul orașului medieval Lipova au adus o serie de noutăți și clarificări privind așezarea urbană medievală (mai ales din veacul al XVII-lea), precum și în legătură cu fortificațiile Lipovei. Arheologii medievali Florin Mărginean și Oana Toda¹ au evidențiat faptul că administrațiile succesive ale Lipovei, de la sfârșitul Evului Mediu până în epoca modernă au determinat numeroase schimbări în ceea ce privește topografia urbană, inclusiv privind fortificațiile. Toate urmele materiale ale fortificațiilor au fost demolate la începutul secolului al XVIII-lea. Se remarcă coexistența a trei incinte fortificate una în interiorul celeilalte. Sursele istorice arată că inclusiv castelul medieval a persistat în miezul unei fortificații bastionare de la mijlocul secolului al XVI-lea, înconjurată de incinta amplă a orașului.

Administrația otomană în orașul Lipova

Cedarea Lipovei Imperiului Otoman de către principele Gabriel Bethlen în 1616 a avut drept consecință restaurarea sangeacului Lipovei, în cadrul vilayetului Timișoarei². Reinstaurarea administrației otomane în Lipova în anul amintit a însemnat deposedarea nobililor locali de toate posesiunile pe care le dețineau, acestea trecând în proprietatea fiscului otoman. O parte a populației de atunci părăsește Lipova, refugiindu-se în mai multe localități din Principatul Transilvaniei, inclusiv în Oradea. Astfel, 14 familii nobiliare din Lipova s-au mutat la Oradea, unde au beneficiat de donații din partea principelui Gheorghe Rakockzy I. Alți nobili din Lipova primesc donații sau posesiuni în alte localități din principat.

¹ Detalii vezi: Florin Mărginean, Oana Toda, „The fortification structures from Lipova at the end of the Middle Ages and in the Ottoman period. A reassessment of the available sources”, în *Caietele ARA*, nr. 14, București, 2023, pp. 113–132.

² Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, *Vilayetul de Timișoara (1552–1716)*, Editura Banatul, Timișoara, 2003, p. 166.

Astfel în 12 iunie 1617, principele Gabriel Bethlen acordă nobililor din Lipova care și-au pierdut moșiile, drept despăgubire, posesiuni în comitatele Bihor, Zărand și în alte părți. Pedestrașilor din garnizoana Lipovei, precum și hotnogilor lor, principele Transilvaniei le dăruiește posesiunea Oiejdea din comitatul Alba. Stării orășenești (românilor, ungurilor, sârbilor) le donează satul Fahid (așezare azi dispărută, situată pe lângă Galda de Jos), lângă Oiejdea³.

Peste câteva săptămâni, la 1 iulie 1617, același principe revine cu o nouă decizie și poruncește tuturor autorităților comitatului Alba, precum și autorităților fiscale, ca strămutații din Lipova în moșiile prediale Oiejdea și Fahid să fie scutiți de orice fel de taxe, dări și alte obligații (pentru ei și urmașii lor)⁴, fiind menționați cu numele oștenii din fosta garnizoană a Lipovei, nobili, precum și diecii⁵. Toți oștenii și diecii au fost înnoilați de principe, iar proprietățile lor din satul Oiejdea (comitatul Alba) erau scutite de plata tuturor dărilor, taxelor și contribuțiilor, atât cele obișnuite cât și cele extraordinare, de prestarea oricăror slujbe plebe și civile, de darea din vii, semănături, după produsele ogorului și a loturilor de pământ, de orice decimă, dare după căpița de fân, arena și cens montan.

În 1619, Mehmed Zade este bei la Lipova, iar în 1626 este menționat în această calitate Abdullah, răstimp în care numărul soldaților din garnizoană crește, ajungând la 600 de călăreți și 700 pedestrași (1300 în total)⁶.

În octombrie 1621, un corp de oaste tătară traversează principatul, îndreptându-se spre Lipova și Banat⁷. În 25 iunie 1626, beilerbeiul Timișoarei, Ahmed pașa, îl informează pe principele Gabriel Bethlen, că în urma plângerii

³ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, pp. 397–401, doc. 163.

⁴ *Ibidem*, pp. 401–408, doc. 164.

⁵ Oșteni și dieci din fosta garnizoană a Lipovei: Ștefan Keméndi, diacul Avram, Ștefan Trombitás, diacul Ștefan Cserepes, diacul Mihai Makai, diacul Ilie, Luca Nagy, Ioan Tarpai, Sigismund Karcas, Ioan Jámbo, Mihai Seres, Ioan Bánczó, Paul Debreczeni, Petru Lugosi, Ștefan Erdélyi, Ștefan Torök, Nicolae Hidalmási, Martin Nyakonvágott, Gheorghe Szalai, Dumitru Mészáro, Blasiu Nagy, Ștefan Rácz, Ioan Törös, Gheorghe Varga, Blasiu Bihari, Ioan Solymosi, Laurențiu Veres, Ioan Szilágyi, Martin Becskereki, diacul Toma Sánta, Sigismund Aradi, Petru Székely, Ioan Kóvacs, Ștefan Bálas, Andrei Szöcs, Gheorghe Horváth, Laurențiu Balogh, Gheorghe Bolgar, Mihai Kovászi, Toma Peczek, diacul Gheorghe, Martin Kiss, Ioan Nagy, Gheorghe Posoni, Ioan Szöcs, Nicolae Rácz, diacul Mihai, Ștefan Csismandia, Toma Lippai, Martin Zászlóartó, Ștefan Rácz, Gheorghe Székely, Grigore Szabó, Ștefan Lippai, diacul Petru, Wolfgang Rácz, diacul Toma, Mihai Jakab, Ioan Szűcs, Gheorghe Martonosi, diacul Andrei, Ioan Béla, Martin Kovászi, Ioan Szalai, Albert Rácz, Nicolae Kun, Ștefan Egri, Sigismund Nagy și Gheorghe Magyar.

⁶ Ioan Hațegan, *Cultură și civilizație la Mureșul de Jos*, Editura David Press Print, Banatul, Timișoara, 2020, p. 184.

⁷ Exodiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IX/1 (1650–1747), București, 1897, pp. 919–920.

formulate împotriva lui Abdulah, beiful Lipovei, acuzat că îi lua cu forța pe iobagii din satele nobililor transilvăneni și îi așeza în locuri pustii (un abuz de putere), pentru a mări forțat numărul de contribuabili, a fost schimbat de vizirul Budei cu Arslan bei, cunoscut principelui din timpul ultimei sale participări la operațiunile militare din Moravia, în timpul războiului de 30 de ani⁸. Arslan, sangeac beiful de Lipova, îi scrie principelui transilvan Gabriel Bethlen despre încălcări de hotare, dar și despre mersul soliilor și știrilor din zonă, inclusiv despre vești de la Istanbul.

În anul 1628, beiful de Lipova, Mustafa, este trimis ca sol otoman la Estergom, cu propuneri ale sultanului adresate Habsburgilor⁹.

În decembrie 1633, la Lipova se întrunesc 4 cadii (judecători) otomani, care dezbate cererea vlădicii Teodor, reprezentant al mitropolitului ortodox, referitoare la faptul că locuitorii catolici nu vor să plătească tributul datorat fiscului otoman la fel ca și ortodocșii. În aceeași cauză, cadiul Ali deliberează și află că locuitorii catolici dețin o scrisoare privilegiată a sultanului care-i scutește de acest tribut, iar cadiul Mustafa respectă porunca sultanală de scutire¹⁰. În noiembrie 1636, un timariot otoman din Lipova se judeca cu un nobil din zona Gyula pentru împărțirea veniturilor unui sat. Nu cunoaștem însă sentința, dar este probabil ca procesul să fie câștigat de timariotul otoman.

În 1643, în Radna erau doar 35 de case, între care doar 9 plăteau contribuția către fiscal otoman¹¹, plângându-se la divanul din Timișoara că sunt obligate să plătească aceleași dări ca mai înainte¹².

Cetatea Lipovei este descrisă cu multe detalii de către Evlyia Celebi în 1660:

„Meșteșugurile și curiozitățile și obiceiurile din această cetate. Aici se face un fel de curea, ca de bumbac, pe care locuitorii o pun sub formă de curea uleioasă pe vârtelnițe cu vălătuc. Toți locuitorii din serhat își fac din aceste curele funiile, hamurile și paivanele pentru priponit caii. Ei lucrează și un postav numit șaiac. Locuitorii sunt toți bosnieci. După obiceiul oamenilor din serhat, ei poartă haine strâmte și scurte. Luându-se după zicala că „haina cea mai bună e haina scurtă”, ei poartă haine de postav până la genunchi, scurteică de postav și de piele, cu nasturi de argint, cusuți pe piept și pe mâneci. Mijlocul și-l încing cu brâu de mătase. Nădragii, cam strâmți, sunt făcuți din postav sau din piele albă. Pe cap nu poartă turbane ci toți poartă căciuli din postav roșu și verde, în forma celui de samur, și pe ele pun coroane din aripi de șoim. Este un popor luptător pentru

⁸ Costin Feneșan, *op. cit.*, pp. 419–420, doc. 170.

⁹ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 184.

¹⁰ *Ibidem*, p. 187.

¹¹ Juhász Kálmán, *Műveltség állapotok a Temesközben a török világbán*, Cluj-Napoca, 1935, pp. 247–248.

¹² Cristina Feneșan, *Banatul Otoman. Studii istorice*, Editura Ariergarda, Timișoara, 2017, p. 309.

credință (adică musulmani). Cinstesc foarte mult pe învățați și pe străini și le dau pomană și daruri. Femeile lor nu trec niciodată de pragul porții; ies doar pe nășă-lie. În această privință sunt foarte habotnici, dar așa e bine în vremurile de azi”¹³.

Este doar descrierea bosniecilor musulmani colonizați aici și nu a românilor și sârbilor localnici, care au alte obiceiuri și credința ortodoxă sau catolică. Cetatea de piatră a Lipovei avea 5 porți: la nord Poarta Podului, la 200 de pași de ea Poarta Azapilor, la vreo 500 de pași Poarta Apei, la alți 500 de pași era Poarta Battal, spre sud, la alții 300 de pași era Poarta Timișoarei. În afara cetății era Poarta Martalogilor și Poarta Palisadei.

Pe baza surselor otomane, Cristina Feneșan a explicat faptul că, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în sandjakul Lipova existau 455 timare, 32 de ziamete, un haas ala sandjakbeiului care aducea un venit de 210 000 aspri. Pământurile posedate de marele vizir Mehmed Kóprulu în sandjakul Lipova au fost transformate în *vakif* (fundatie pioasă)¹⁴.

Cândva, înainte de 1666, beiul Lipovei a trimis delegați, împreună cu pașa din Timișoara, pentru a reglementa conflictul pentru stăpânirea unor sate la hotarul dintre principat și vilayet, cu delegații trimiși de principele Mihail Apafi¹⁵. De asemenea, prin 1672–1673, beiul Lipovei, Ali, l-a rugat pe comitele Hunedoarei să le permită celor 15 călăreți din Lipova trimiși spre Camenița (în Podolia), să treacă nestingheriți prin teritoriul aflat sub autoritatea sa, aceasta după ce anterior fuseseră opriți din drum și întorși de oficialitățile din Dobra¹⁶. În 1677, Durak, beiul de Lipova, adevărește faptul că Ștefan din Timișoara avea o datorie de 100 piaștri pe care trebuie să o plătească într-o săptămână fiscului otoman¹⁷.

Un firman al sultanului Mehmed al IV-lea, din ianuarie 1686, le poruncea pașei Ineului, Șahin Mehmed, și cadiilor din Ineu și Lipova, ca oamenii lor să nu mai comită acte de sălnicie împotriva țăranilor din satele transilvănene aflate la hotarul cu teritoriul otoman și nici împotriva celor care trec de o parte și alta a frontierei, urmând să fie pedepsiți cei care ar cuteza să încalce porunca¹⁸.

Colonizarea cu populație musulmană

Încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în orașul Lipova, sultanul a colonizat mai multe grupuri de musulmani, în primul rând cei 163 de

¹³ ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, pp. 505–509.

¹⁴ Cristina Feneșan, *Banatul Otoman. Studii istorice*, pp. 304–305.

¹⁵ Costin Feneșan, *op. cit.*, pp. 468–469, doc. 183.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 480–481, doc. 195.

¹⁷ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 258.

¹⁸ Costin Feneșan, *op. cit.*, pp. 494–495, doc. 202.

timarioți din cetatea Lipovei, dintre care 39% erau de origine balcanică (Bosnia, Herțegovina, Albania etc.)¹⁹. Populația islamică colonizată a trăit alături de românii, sârbii și maghiarii din orașul Lipova. Colonizarea turco-islamicilor (oșteni, funcționari, meșteșugari) a continuat în Lipova și în veacul al XVII-lea. Populația creștină a fost exclusă din centrul orașului Lipova, unde locuiau exclusiv musulmani. Românii și sârbii creștini li se îngăduia să locuiască la marginea orașului, în cartierul *Tesvar* (Citadela Nouă), singurul cartier în care a fost tolerată conviețuirea comunității musulmane cu cea creștină²⁰. În 1660, Evlyia Celebi evidențiază faptul că Lipova avea 1500 de case frumoase, acoperite cu șindrilă și posedând grădini și vii iar străzile erau pardosite cu scânduri și grinzi din lemn lucios²¹.

Descoperiri arheologice în Lipova în perioada medievală târzie

Săpăturile arheologice derulate în 2009 la pârâul Țarnobara nord, de către o echipă de arheologi timișoreni (Lavinia Bolcu, Oana Borlea, Ioan Vedrilă) coordonată de către Liviu Măruia, au identificat o **așezare medievală târzie** (secolul XVII), împreună cu alte situri antice. Ca reper, obiectivul arheologic se află la 3,24 km sud-vest de actuala biserică ortodoxă din Lipova și la 4,26 km est de biserica catolică din Neudorf²². În anii 2020 și 2021, sub coordonarea Muzeului Județean Satu Mare, s-au desfășurat săpături arheologice în Piața Veche din orașul Lipova, pe amplasamentul fostei piețe agroalimentare din zona intersecției străzilor Lt. Vasile Bugariu și Atanasie Marienescu. Săpăturile au fost conduse de către arheologul dr. Adrian Andrei Rusu²³.

În urma cercetărilor arheologice desfășurate în primăvara anului 2021 în perimetrul fostei piețe agroalimentare din Lipova se pot evidenția următoarele aspecte: zona este puternic afectată de lucrări edilitare și amenajări contemporane iar conductele sunt situate de la -0,30 m până la aproximativ -1 m de la nivelul actual de călcare și au distrus în mare parte depunerile arheologice²⁴. Au fost

¹⁹ Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, Editura Ariergarada, Timișoara, 2014, p. 95.

²⁰ Idem, *Convertiri la islam în spațiul carpato-dunărean (secolele XV–XIX)*, Editura Militară, București, 2020, p. 130.

²¹ ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, p. 506.

²² Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, p. 245; Liviu Măruia, *Cercetări interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a Dalurilor Lipovei*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2011, Anexa 2, pp. 1340–1341.

²³ Muzeul Județean Satu Mare, *Raport de cercetare arheologică preventivă*, Satu Mare, 2021, pp. 1–2 (La acestea au participat ca membrii în echipă arheologii dr. Cristian Constantin Roman, Kádás Zoltán Paul Andrei Niță, Florela Vasilescu. Cercetarea arheologică preventivă a fost impusă de Comisia Națională de Arheologie în urma unui diagnostic arheologic intruziv, realizat în perimetrul fostei Piețe Agroalimentare în toamna anului 2020).

²⁴ *Ibidem*, p. 25.

dezvelite gropi de formă rectangulară, căptușite cu lut și cu lemn, unele dintre ele prezentând și o cale de „acces”, care după abandonare au fost transformate în gropi menajere. Materialul arheologic descoperit în aceste gropi este destul de bogat și constă în principal din fragmente ceramice, ce se pot data la finele secolului al XVI-lea, în veacul al XVII-lea (deci inclusiv în timpul lui Gabriel Báthory) și al XVIII-lea, precum și oase de animale, câteva piese metalice (cuie de șindrilă, un fragment de vas de aramă, scoabe etc.).

Tot perioadei medievale târzii i-ar putea fi atribuite cele 3 structuri de zidărie de piatră cu mortar identificate în secțiunea VIII la aproximativ 0.80 m de la nivelul actual de călcare, structuri ce pot reprezenta parte a fundației unei construcții pe piloni, realizată într-o zonă inundabilă. Din cauza nivelărilor și umpluturilor ulterioare, arheologii nu au putut identifica vreun nivel de construire sau unul de utilizare, iar materialul găsit în jurul acestor piloni este amestecat²⁵. În acest stadiu al cercetărilor se poate afirma că pentru epoca medievală târzie (secolul al XVII-lea), perimetrul fostei piețe agroalimentare reprezintă o periferie a orașului Lipova ori chiar un spațiu de târg pentru mărfuri grosiere (animale, fân, lemne), nefiind identificate construcții de mari dimensiuni²⁶.

Viața economică

În veacul al XVII-lea, în orașul Lipova se dezvoltă o viață economică înfloritoare, localitatea fiind un important centru al schimbului de mărfuri din spațiul românesc. Izvoarele otomane menționează viile din dealurile Lipovei și producerea vinului²⁷. Evlyia Celebi, în 1660, amintește faptul că în Lipova erau 200 de prăvălii (ceea ce este o exagerare), fapt care subliniază viața economică prosperă a orașului, „*este foarte bogat*”. Același consemnează și despre transportul sării de la Turda pe Mureș, sare care ajungea pe Tisa și Dunăre, în țări din Balcani și în Europa Centrală, precum și depozitele de sare care se găseau în afara cetății²⁸.

Bazarul Turcesc „*Sub Dughene*” din Lipova²⁹ e o clădire unică în România, declarată monument istoric. Aflat în centrul Lipovei, el reprezintă una din puținele vestigii care au rămas de pe urma stăpânirii otomanilor în Banat. Clădirea a fost ridicată în anul 1638 sub ocupație otomană, iar fațada este marcată de opt pilaștri cilindrici legați între ei prin arcade, ce străjuiesc un pasaj comercial. În partea centrală se află un frontispiciu triunghiular cu discuri

²⁵ *Ibidem*, p. 26.

²⁶ *Ibidem*, p. 27.

²⁷ Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, p. 253.

²⁸ ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, pp. 506–507.

²⁹ Stelean Ioan Boia, „Orașul Lipova”, în Sorin Bulboacă, Doru Sinaci (coord.), *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, vol. I, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2019, p. 446.

ceramice figurale, iar sub clădire există și astăzi o pivniță cu bolte care era folosită pentru depozitarea mărfurilor. Această clădire adăpostea negustorii veniți cu mărfuri din Imperiul Otoman dar și din cele trei Țări Române.

Bazarul otoman din Lipova³⁰

Viața religioasă

Episcopia ortodoxă a Lipovei și-a încetat activitatea în 1616. Credincioșii ortodocși de aici aparțineau, din punct de vedere eclezistic și spiritual, de episcopia Ineului. Episcopul ortodox Sava a păstorit în mănăstirea Sfântului Nicolae din Ineu din 1605 până în 1627. După o păstorire de mai mulți ani, situația lui se depreciază, fiind nevoit la 6 noiembrie 1627, chiar să zălogească lui Petru Raț Lipoveanul, patru sate aparținătoare lui, pentru suma de 350 florini, spre a-și putea acoperi nevoile stringente, cu condiția să le poată răscumpăra fără judecată, dacă restituie banii primiți³¹.

Sofronie, „mitropolitul cetății Lipova și Gyula”, avându-și reședința în mănăstirea Hodoș-Bodrog, din apropierea Aradului, în toamna anului 1651, a făcut și el o călătorie în Rusia după ajutoare financiare, necesare restaurării mănăstirii sale³². În 1652 este pomenit episcopul ortodox Moise de Lipova, care în 1652 ajunge mitropolit ortodox la Timișoara³³.

³⁰ Fotografie din colecția Complexului Muzeal Arad.

³¹ Eugen Glück, „Contribuții cu privire la istoricul episcopiei medievale de la Ineu”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria Theologia Catholica, XLVII, nr. 4, 2002, pp. 45–46.

³² Sorin Bulboacă, *Structuri politice și confesionale în Banatul Lugoșului și Caransebeșului (1552–1658)*, vol. II, Editura „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2015, p. 20.

³³ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 209.

În 1664 este menționat un nou episcop în părțile Aradului, **Ștefan din Lipova**, hirotonit în mănăstirea sârbească Gracianita³⁴.

Credincioșii ortodocși din Radna nu aveau locaș de închinare; de aceea Isaia, administrator lipovean, în 1633, certifică faptul că locuitorii creștini din Radna nu au biserică și de aceea au dreptul să desfășoare liturgia în casele lor fără a fi deranjați de cineva³⁵.

În mai 1640, cadiful de Lipova, Ramazan ben Mustafa, emite o scrisoare valabilă pe teritoriul vilayetelor Timișoara, Buda, Bosnia și Kanizsa, pe seama misionarilor catolici spre a fi feriți de complicații: „nici ei, nici animalele și nici averile lor să nu fie atacate și să-și urmeze drumul dintr-un loc într-altul în pace fără să mai strige la ei: sunteți călugări, dați-ne bacșișuri...”³⁶.

În 1642, Muhammed, cadiful din Lipova, adevărește cererea credincioșilor din Radna de a-și ridica o biserică catolică pe ruinele celei vechi, întucât nu posedau de ani de zile un asemenea lăcaș³⁷. Credincioșii din Radna au cerut în scris divanului din Timișoara aprobarea pentru a ridica zidurile și tavanul bisericii pe vechiul amplasament și roagă să le fie aprobată cererea, aprobare fără care ei nu pot ridica lăcașul de închinare. Ilias aga adevărește dorința locuitorilor din Radna de a-și ridica biserica, aceștia cerându-i un ordin prin care își pot exercita credința în prezența preotului lor Andria³⁸. În anul 1667, Ali, conducătorul vakâfului de la Arad, a emis un salvconcut pentru un catolic din Radna, ca acesta să meargă în Bosnia la mănăstirea Sf. Petru și să aducă un alt călugăr de acolo, intrucât credincioșii catolici de aici nu mai au preot după moartea lui Andria³⁹.

În veacul al XVII-lea au funcționat în orașul Lipova mai multe locașuri de închinare islamice, pe care musulmanii le frecventau în zilele de vineri.

Școli islamice în Lipova

În orașul Lipova, în veacul al XVII-lea, funcționau mai multe *djamii* pentru populația islamică, unele dintre acestea fiind menționate și de Evlyia Celebi în 1660. *Djambia cea mare* din Lipova a fost construită în timpul sultanului Suleiman Magnificul, fiind lăcașul de cult musulman cel mai însemnat din oraș, având cupolă și fiind acoperită cu plumb⁴⁰. În Lipova au existat, în secolul al XVII-lea, 7 școli (*mekreb*) pentru instruirea copiilor în familiile musulmane⁴¹, precum și

³⁴ Gheorghe Lițiu, *Episcopia Aradului. Schiță istorică*, Arad, 1950, p. 27.

³⁵ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 187.

³⁶ Traian Birăiescu, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934, p. 11.

³⁷ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 197.

³⁸ *Ibidem*, p. 198.

³⁹ *Ibidem*, p. 252.

⁴⁰ Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, p. 322.

⁴¹ *Ibidem*, p. 331.

o *medrese* (școală superioară de teologie islamică), care posedă o sală mai mare pentru cursuri și rugăciune, uneori deschisă spre o curte, iar elevii locuiau în apropierea școlii, în mai multe chilii⁴².

Revolte împotriva dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVII-lea)

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, feudalii otomani au exercitat o serie de abuzuri asupra țăranilor români din sandjakul Lipova. Abuzurile se săvârșeau datorită faptului că pahiilor deținători de timare li se concedase dreptul de către puterea centrală de a percepe dijme și impozite pentru diferite legume. Strângerea proviziilor și rechizițiilor pentru stat și în contul demnitarilor ofereau un câmp larg abuzurilor. Alături de corvezi, prestațiile în natură și, mai ales, obligația de a-i întreține pe spahii și pe slujitorii acestora în vizită în orașul Lipova sau pe marii demnitari otomani împreună cu suita lor se dovedeau a fi împovărătoare pentru *raiale* (supuși). Fiscalitatea otomană s-a agravat în această epocă datorită faptului că deținătorii de feude însemnați ca beglerbegi și sandjakbegii utilizau calitatea lor de funcționari administrativi pentru a impune în mod arbitrar impozite și taxe, în folosul lor personal. Obligațiile extraordinare se transformă în cursul veacului al XVII-lea în obligații regulate, convertite cu timpul în bani⁴³. În contextul războaielor declanșate de marii viziri otomani din familia Kóprülü au sporit semnificativ dările și în Banatul otoman. Unele dintre cele mai împovărătoare corvezi erau cele legate de asigurarea transportului proviziilor destinate expedițiilor otomane.

Forma cea mai puternică de rezistență față de transformările și abuzurile impuse de dominația otomană în toate regiunile balcanice a fost haiducia⁴⁴. Izvoarele otomane indică regiunile Caransebeș și Lipova drept centre ale mișcării haiducești în vilajetul Timișoarei. Corespondența demnitarilor otomani cu principele Transilvaniei contine o sursă importantă care furnizează detalii interesante pentru acțiunile haiducilor⁴⁵, numiți răufăcători, care tulburau pacea.

În sandjakul Lipova atacurile haiducilor sunt mai numeroase, mai frecvente și par să fi îngrijorat nu numai pe demnitarii locali, ci să fi impus și adoptarea unor măsuri de către sultanul Mehmed al IV-lea. Astfel, în martie 1670, sultanul a numit în funcția de sanjdakbei de Lipova pe Muslih pașa, cu mandatul primit prin firman de a-i lichida pe haiducii și răufăcătorii care atacau localitățile sandjakului⁴⁶. Muslih pașa a luat măsuri grabnice pentru prinderea haiducilor.

⁴² Stelean Ioan Boia, *op. cit.*, pp. 453–454.

⁴³ Cristina Feneșan, *Banatul Otoman. Studii istorice*, pp. 307–308.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 313.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 314.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 315.

Otomanii au reușit să-i identifice pe răufăcători și să cunoască chiar și numele satelor unde s-ar fi așezat, sub autoritatea ișpanului de Hălmagiu, protestând împotriva sprijinului de care s-ar fi bucurat aceștia. În afara unor căpetenii militare și a unor forțe de represiune erau atacați și jefuiți și negustorii musulmani care veneau cu corăbiile pe Mureș. Nu s-a păstrat scrisoarea trimisă de notabilii sandjakului Lipova în martie sau aprilie 1670, unde erau menționate numele tuturor celor care s-ar fi făcut vinovați de moartea demnitarului turc Kasim. Mai mult, o serie de sate din sandjakul Lipova s-au alăturat haiducilor ce își aveau cuibul la Căzănești, haiduci susținuți de ișpanul de Hălmagiu⁴⁷.

Lipova și războiul între otomani și habsburgi

În decembrie 1687, cetatea Lipovei a fost asediată, fără succes, de trupele habsburgice conduse de către generalul Antonio Caraffa⁴⁸. După cucerirea Lipovei de către imperialii conduși de generalul Caraffa, după un asediu de câteva luni (martie-iunie) în 18 iunie 1688, beii local se retrăgea la Timișoara, conform memoriilor lui Osman aga din Timișoara⁴⁹. Ulterior, în 1690, Lipova recucerită pe moment de trupele otomane ale pașei de Timișoara, Hogeja Djafer, a respins un atac al trupelor habsburgice⁵⁰. În 1691, Lipova a fost recucerită de trupele habsburgice, care se mențin în cetate până în 1695.

Abia în 7 septembrie 1695, oastea sultanului Mustafa al II-lea a asediat și a cucerit cetatea Lipovei. Otomanii au găsit în depozitele cetății „30 cantare de pulbere, 700 de cumbarale mari, 6.400 de ghiulele (una de 14 ocale și cinci de 11 ocale), 6 tunuri balymez pentru ghiulele de câte 4,5 și 10 ocale, 9 tunuri colonborne, 4 pentru 1,50 ocale, 13 pentru câte o oca și unul pentru 0,50 ocale, 4 tunuri havane; 18 tunuri darbzen, cu 23 puști muschetă, o pușcă de vânatoare de 35 ocale, 50.000 chile de grâu și 16.000 chile de secară”⁵¹.

În 10 septembrie 1695, după victorie, sultanul Mustafa al II-lea vizitează cetatea Lipovei, prezentată astfel de către cronicarul otoman:

„Cetatea Lipova este așezată pe un șes întins de pe malul râului Mureș și la poalele unui deal înalt. Fortăreața sa interioră este înconjurată de patru ziduri de piatră în patru colțuri, iar în două colțuri avea turnuri de cărămidă. Fortăreața exterioară era înconjurată cu un șanț lipsit de apă. În afară de acest șanț, se

⁴⁷ *Ibidem*, pp. 316–317.

⁴⁸ ***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. II, volum întocmit de Mihai Guboglu, Editura Academiei, București, 1974, p. 373.

⁴⁹ ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 69–71.

⁵⁰ ***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. III, volum întocmit de Mutafa A. Mehmed, Editura Academiei, București, 1980, p. 173.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 434–436.

găseau patru redute mari de pământ, legate una de alta, iar în partea exterioară a întăriturilor era un șanț plin cu apă. Acest șanț fiind în afară, cetatea era înconjurată cu palisade și țărushi. Austriecii au dărâmat fortăreața exterioară a Lipovei și au deschis aici un câmp de luptă; reduta sau tabia situată între câmpia și dealurile din spatele cetății, imediat în dreapta lor, a fost transformată într-un pod al fortăreței. Apoi au înconjurat totul cu un șanț cu apă și cu șarampoaie; după dărâmarea cetății exterioare, locul care a fost lăsat deschis, până la tabia din fața porții Battal, l-au închis tot cu șarampoaie. În partea exterioară, de la locul unde Poarta Battal se unea cu apa Mureșului și până la poarta Apei, au deschis un nou șanț și l-au umplut cu apă. În cei patru ani de la căderea acestei cetăți în mâna austriecilor, după cum s-a văzut mai sus, s-au depus multe eforturi pentru întărirea ei. Lipova ajungând acum în această stare și nefiind cu puțință a o păzi, după ce au retras de aici tunurile, depozitul de muniții și zahareaua capturată, mai întâi de toate au dărâmat fortăreața sa din afară. Toate redutele fortăreței, câte erau, din toate părțile au fost distruse cu furie de oastea provinciilor, iar șanțurile au fost umplute. După ce fortăreața exterioară a fost făcută una cu pământul, cetatea interioară, la care săpaseră canale subterane, a fost și ea făcută una cu pământul”⁵².

În septembrie 1695, otomanii aruncă în aer cetatea Lipovei, care își încetează astfel existența iar orașul este pustiit în urma atâtor confruntări militare și asedii. A rămas sub administrație otomană până în 1716.

Concluzii

Lipova a fost reședința sandjakului cu același nume în perioada administrației otomane (1616–1716). În Lipova au fost colonizați bosnieci musulmani, iar o parte însemnată a populației creștine (mai ales nobilii și oștenii din garnizoană) a părăsit orașul, retrăgându-se în alte comitate ale Principatului Transilvaniei, ca Alba, Bihor și Zărand.

Lipova a fost un centru al comerțului balcanic în veacul al XVII-lea, de când datează faimosul bazar turcesc din oraș. În Lipova au trăit musulmani (cei mai mulți fiind originari din Bosnia) împreună cu creștini (români și sârbi). Au funcționat mai multe moschei și școli islamice, în veacul al XVII-lea. În jurul anului 1670, sandjakul Lipova a fost un centru al mișcării haiducești în vilayetul Timișoarei, în urma abuzurilor administrației otomane. În contextul războiului otomano-habsburgic, cetatea Lipovei este complet distrusă în anul 1695. Lipova rămâne sub administrație otomană și după pacea de la Karlowitz (din 1699) până în 1716 când Banatul întreg este cucerit de habsburgi.

⁵² *Ibidem*, pp. 435–437.

Bibliografie

Surse editate. Lucrări generale și speciale

- Birăiescu, Traian, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934.
- Boia, Ioan Stelean, *Orașul Lipova*, în Sorin Bulboacă, Doru Sinaci (coord.), *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, vol. I, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2019.
- Bulboacă, Sorin, *Structuri politice și confesionale în Banatul Lugojului și Caransebeșului (1552–1658)*, vol. II, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2015.
- ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.
- ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
- ***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. II, volum întocmit de Mihai Guboglu, Editura Academiei, București, 1974.
- ***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. III, volum întocmit de Mutafta A. Mehmed, Editura Academiei, București, 1980.
- Feneșan, Costin, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II, Editura Mega, Cluj Napoca, 2017.
- Feneșan, Cristina, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, Editura Ariergarada, Timișoara, 2014.
- Feneșan, Cristina, *Banatul Otoman. Studii istorice*, Editura Ariergarda, Timișoara, 2017.
- Feneșan, Cristina, *Convertiri la islam în spațiul carpato-dunărean (secolele XV–XIX)*, Editura Militară, București, 2020.
- Glück, Eugen, „Contribuții cu privire la istoricul episcopiei medievale de la Ineu”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria Theologia Catholica, XLVII, nr. 4, 2002.
- Hațegan, Ioan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, *Vilayetul de Timișoara (1552–1716)*, Editura Banatul, Timișoara, 2003.
- Hațegan, Ioan, *Cultură și civilizație la Mureșul de Jos*, Editura David Press Print, Banatul, Timișoara, 2020.
- Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IX/1 (1650–1747), București, 1897.
- Juhász, Kálmán, *Műveltségi állapotok a Temesközben a török világbán*, Cluj- Napoca, 1935.
- Lițiu, Gheorghe, *Episcopia Aradului. Schiță istorică*, Arad, 1950.
- Mărginean, Florin, Toda, Oana, „The fortification structures from Lipova at the end of the Middle Ages and in the Ottoman period. A reassessment of the available sources”, în *Caietele ARA*, nr. 14, București, 2023.
- Măruia, Liviu, *Cercetări interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a Dalurilor Lipovei*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2011.
- Muzeul Județean Satu Mare, *Raport de cercetare arheologică preventivă*, Satu Mare, 2021.